

Szívós Mihály

Az első és második fenomenológia közötti kapcsolatról és a hegeli logika gyökereiről

A *szellem fenomenológiájának* keletkezéstörténete és felépítése a Hegel-kutatás klaszikus témájává vált. Igen csekély azonban azon könyvek és tanulmányok száma, amelyek e mű értelmezésébe bevonják a második fenomenológiát, a hegeli szellemfilozófia egy fejezetét. Hegel ugyanis *A szellem fenomenológiáját* (a továbbiakban *Fenomenológia* és első fenomenológia is) – amelyet 1807-ben publikált – mint könyvet a későbbiekben nem dolgozta át, berlini éveiben azonban – filozófiai rendszerének részeként – írt egy másik fenomenológiát, amely sokkal kevésbé ismert, viszont annál fontosabb. Némiképp meglepő módon *A szellem filozófiájának* e fejezete ugyancsak *A szellem fenomenológiája* címet viseli (HEGEL 1968).¹ E rövidebb írás tanulmányozása, melyet a továbbiakban *Kisfenomenológiának* vagy második fenomenológiának nevezek, elsősorban azért érdekes, mert megmutatja, hogy Hegel kidolgozott rendszerének mely pontján halmozódott fel több olyan alap gondolat, amelyeket mintegy másfél évtizeddel korábban a filozófiájába való bevezetéshez használt fel. Az érett rendszerbe való bevezetés funkcióját már a logika, a szakirodalomban *Kislogikának* nevezett mű tölti be: *A filozófiai tudományok enciklopédiáján* belül, mint ismeretes, Hegel elsőként a logikát, saját logikájának valamelyest egyszerűsített és sokrétűen kommentált változatát tárja az olvasó elé. Másodsorban *A szellem fenomenológiája* és a *Kisfenomenológia* összevetése gazdagíthatja az immár kétszáz éves hegeli műről alkotott összképet. Harmadrészt pedig a *Fenomenológia*, valamint a *Kisfenomenológia* mint a kiteljesedett hegeli rendszer egyik fontos része közötti kapcsolat elemzése új megvilágításba helyezheti azt a sokat vitatott kérdést, hogy milyen kapcsolat van *A szellem fenomenológiája* és az érett filozófiai rendszer között.

A SZELLEM FENOMENOLÓGIÁJÁNAK TÖRTÉNETI ÉRTELMEZÉSÉRŐL

Számos érv szól amellett, hogy *A szellem fenomenológiája* – noha meglehetősen egyedi formában és hegeli kategóriák alapján – több vonatkozásban összefoglalást ad az 1800 és 1806 közötti német filozófiai fejlődésről úgy, hogy mindeközben igen jelentős újításokat is tartalmaz. Alapvetően egy többfunkciós műről van szó, amelynek szerkezetét és történetét éppen ezért nehéz rekonstruálni. Talán az előtörténetre és a közvetlen keletkezéstörténetre irányuló intenzív kutatásnak tudható be elsősorban az a hiányosság, hogy e műnek a későbbi rendszer azonos című része felől történő vizsgálata elkerülte a kutatók nagy többségének figyelmét.

¹ Ezt a művet – halála után – tanítványai Hegel feljegyzései és vázlatai, valamint saját jegyzeteik alapján állították össze. A későbbi kiadások, mint a magyar fordítás alapjául szolgáló *Jubileumsausgabe* is (vö. uo. 371), ennek szövegén alapulnak.

Az 1800 és 1806 közötti, kiemelkedően jelentős filozófiai időszakot Schelling *A transzcendentális idealizmus rendszere* című műve nyitotta meg – amellyel már meghaladta Fichte rendszerét –, és *A szellem fenomenológiájának* megírása zárta le. Egészen 1803-ig, Jénából való eltávozásáig Schelling szorosan együttműködött Hegelgel. Közös filozófiai álláspontjuk és közös ellenfeleik voltak. Többfrontos harcot vívtak: többek között az antik szkepticizmus érveit felújító Schulze ellen, valamint a kanti filozófiát megreformálni akaró Reinhold ellen vonultatták fel érveiket. E korszakban – melyet három olyan kiemelkedő gondolkodó, mint Fichte, Schelling és Hegel egyidejű intenzív működése fémjelzett – mindazonáltal nagyon is jelen volt még a kanti filozófia értelmezése és kritikája. Nem véletlen, hogy a *Fenomenológia* bevezetésének szövegszemiotikai vizsgálatával, a narráció szerkezetének és a fokalizációknak az elemzésével² is kimutatható, hogy Hegel olyan olvasót feltételezett, aki ismeri a kanti filozófiát. Szerzőként az volt a célja, hogy ettől a filozófiától elindulva, ezt bírálva és ennek bírálatait értelmezve és kritizálva egy másik filozófia, a saját filozófiája felé vezesse az olvasót.

Az az álláspont, hogy a *Fenomenológiát* keletkezéstörténetileg kell értelmezni, a Hegel-kutatásban meglehetősen régi előzményekre támaszkodik. Hans Friedrich Fulda említi, hogy elsőként Haering mutatta ki ennek célszerűségét (lásd FULDA 1973, 5), majd a hegeli életmű egyik legkiválóbb kortárs ismerőjeként ő maga is megerősítette ezt: „A Fenomenológiát mint mű-egészet **csak** történetileg lehet megragadni [...]” (uo. 4–5). Több mint egy évszázados intenzív kutatás áll ezen álláspont háttérében. Ami a történeti megközelítés részleteit illeti, a hetvenes évekig a *Fenomenológia* felépítésével kapcsolatban hat elméletet állítottak fel, majd mindegyiken túlléptek. Kérdés: nem vezetett volna-e rövidebb út ehhez az általános eredményhez, a keletkezéstörténeti elmélethez – esetleg éppen Hegel valamelyik fontos útmutatásának figyelembevételével? *A Kisfenomenológia* filozófiatörténeti utalásainak és rendszertani helyének elemzése talán segíthetett volna a történeti vizsgálgódás támpontjainak kialakításában.

Ha a keletkezéstörténeti értelmezés elsődlegességét valóban erős érvek támasztják alá – vagyis a mű jelentős részben egy, a keletkezését közvetlenül megelőző korábbi korszak eredményeinek sajátos összefoglalása –, akkor Schelling ama visszatérő panaszai is új megvilágításba kerülhetnek, hogy Hegel a Fenomenológiában az ő egyes gondolatait dolgozta fel. Schelling azt állította, hogy Hegel e művében „körülbelül annyit tett, mint az, aki egy hegedűversenyt zongorára ír át” (FISCHER 1911, 1201–1202). Egyik – Victor Cousinhez, Hegel és az ő közös francia tanítványához intézett – levelében ennél is erősebben fogalmazott.³ Mindezek alapján feltételezhető, hogy Schellinggel e vonatkozásban ténylegesen valamilyen méltánytalanság történt. Több tény is mellette szól, sőt úgy tűnik, később Hegel maga is igyekezett tisztázni ezt a dolgot. Az áthangszerelést említő schellingi értékelésből kétségtelenül kihallatszik némi szakmai féltékenység is, de itt másról és többről van szó. Az is nyilvánvaló, hogy a hasonlat, mint minden hasonlat, némiképp leegyszerűsítő, továbbgondolva azonban feltehetjük azt a kulcsfontosságú kérdést: ki is volt hát a zeneszerző, akinek a művét áthangszerelték. Schelling azt állítja, hogy ő maga volt, ám jobban megfelel a valóságnak, ha azt mondjuk, hogy egy többszerzős művet hangszerelték át, amelynek létre-

² Egy korábbi tanulmányomban kimutattam, hogy Hegel a bevezetést kifejezetten olyan olvasók számára írta, akik ismerik a kanti filozófiát (Szívós 1996).

³ Schelling 1828. november 27-én Victor Cousinhez írott levelében Hegelt egy rovarhoz hasonlítja (lásd NICOLIN 1971, 389–390).

hozásában Schelling kiemelkedő szerepet, netán főszerepet játszott. A félreértéseket elkerülendő az eddigieket illetően szeretném hangsúlyozni: *A szellem fenomenológiája* Hegel munkája, de a háttérben álló filozófiai gondolatok jelentős része – amelyekre a mű támaszkodik, s amelyeket továbbfejleszt – egy nagyon intenzív kor sajátjai is voltak, amelyeket mindenkinek jogában állt a saját szellemi habitusa szerint újraértelmezni. A *Kisfenomenológia* világosan mutatja, hogy Hegel a szellemfilozófia e formájához egy korábbi filozófiatörténeti korszak tartalmait kapcsolja. Ugyanitt igyekezett tisztázni Schelling teljesítményének értékelését is. Ennek módja szintén csak akkor válik világossá, ha a *Kisfenomenológia* filozófiatörténeti vonatkozásait elemezzük.

A KISFENOMENOLÓGIA VAGY MÁSODIK FENOMENOLÓGIA HELYÉRŐL, SZERKEZETÉRŐL ÉS JELENTŐSÉGÉRŐL

Ez a mintegy harminc oldalt kitevő szöveg *A filozófiai tudományok enciklopédiája* című háromrészes műből *A szellem filozófiája* című könyv első szakaszának második fejezetét alkotja. A *Kisfenomenológia*, véleményem szerint, Hegel érettebb és átgondoltabb álláspontját fejezi ki, új megvilágításba helyezve az első fenomenológiát, vagyis *A szellem fenomenológiáját*.

A második fenomenológiában már alig van nyoma annak a hatalmas anyagmenyiségnek, sziporkázó témagazdagságnak, valamint fogalmi homályosságnak, amely az 1807-es *Fenomenológiát* jellemzi, így viszont jól áttekinthető a szerkezete. Rendszerint jóval kevesebbet foglal magában, mint a *Fenomenológia*, amelyben Hegel rendszerének a fenomenológia utáni fő részeit is megelőlegezi, nem kis zavart okozva ezzel az értelmezők körében. *A szellem fenomenológiája* ugyanis kénytelen-kelletlen egyszerre bevezetés egy majdan kidolgozandó rendszerhez és egyben e rendszer főbb vonalainak felvázolása is. Az érzéki észleléssel, azaz egy episztemológiai témával indít, amelytől – a jelentős változtatásokkal szellemnek átértelmezett – abszolút azonosságig (ameddig Schelling továbbgondolta a német idealizmust) jut el, és a szellem mozgásának leírásával, vagyis egy ontológiai témával zárul. Ez a nagy ívű szerkezet az, ami a mű elemzőit jelentős nehézségek elé állítja. A *Kisfenomenológia* ezzel szemben csak a tudattól az észig követi nyomon a szellem alakjainak fejlődését,⁴ és alapvetően megőrzi episztemológiai arculatát.

AZ 1800 ÉS 1806 KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN LEZAJLOTT FEJLŐDÉSI FOLYAMAT LEGFONTOSABB RÉSZEINEK VÁZLATOS REKONSTRUKCIÓJA

Hegelnek és különböző irányokba haladó filozófustársainak ebben az időszakban lezajlott fejlődését háromféleképpen rekonstruálhatjuk. A legmegbízhatóbb és egyben a leghosszadalmasabb eljárás kétségtelenül az, ha a műveket sorban elemezzük, megvizsgálva egymáshoz való kapcsolódásukat, egymásra épülésüket. A másik mód az, hogy az e korszakban írt hegeli műveknek és *A szellem fenomenológiájának* viszonyát elemezzük. A kortársak fölött gyakorolt kritika, valamint az egyes témák átvétele és feldolgozási módja is sok hasznos információval szolgálhat erről az időszakról. A harmadik lehetőség pedig az, hogy a második fenomenológiában kifejtett hegeli álláspontot vizsgáljuk meg és vetjük össze a filozófiatörténeti tényekkel. E leírás tömörsége azonban

⁴ Minthogy átdolgozásról nem beszélhetünk, így a *Kisfenomenológiát* tekinthetjük Hegel utolsó szavának ez ügyben.

olyan fokú, hogy szükségesnek látszik dióhéjban egy filozófiatörténeti vázlatot előrebocsátani, vagyis az első két módszer eredményeiből is felvillantani valamit.

Amikor Hegel Jénába érkezett és megkezdte együttműködését Schellinggel, akkor már intenzív filozófiai viták zajlottak, melyek középpontjában Fichte és Schelling kapcsolata, a kanti filozófiához és annak megreformálóihoz való viszony, valamint a szkepticizmus kihívása állt. A *Kritisches Journal der Philosophie* című folyóiratban többfrontos filozófiai harcot vívtak ellenfeleikkel. Ebből az időszakból két művet, két vitairatot emelek ki, amelyeket ugyan Hegel jegyzett, de – tekintve, hogy ekkor még szorosan együttműködtek – jelentős mértékben tartalmaznak közös gondolatokat, illetve, ezen túlmenően, másoktól idézett gondolatmeneteket. Mindkét mű számos eleme beépült *A szellem fenomenológiájába*. Az egyik az úgynevezett *Differenzschrift*, a fichtei és a schellingi filozófiai rendszer különbségéről szóló írás, a másik pedig – a talán még ennél is fontosabb – *Hit és tudás*. Az előbbi Schelling azonosságfilozófiája mellett foglal állást a közte és Fichte között folyó vitában, emellett utal a Kanttól Fichtéig terjedő haladásra, és tömör képet rajzol a schellingi transzcendentális idealizmusról,⁵ amely nagyon erős természetfilozófiai tartalommal bír. Megelőlegezve elemzésem egyik eredményét megemlíteném, hogy éppen ez a Kanttól Fichtéig tartó fejlődésfolyamat – amely korántsem csak a két filozófus széttartó életművének kibontakozását foglalja magában – képezte később (mint filozófiatörténeti tartalom) a két fenomenológia közös magját. *A szellem fenomenológiájában* Hegel e maghoz konstruál előzményeket, figyelembe véve a felvilágosodás fényeit és árnyait, valamint szellemfilozófiai utó-történettel – a szellem mint szubsztancia bemutatásával –, későbbi filozófiai rendszereinek egyfajta rövid megelőlegezésével kiegészítve azt.

Schelling újítása Fichtéhez képest az volt, hogy az első filozófia kifejtését egy olyan egységből képzelte el, amelynek az én és nem-én ellentmondása csak alárendelt mozzanata. Hegel fogalmi újítása – a *Differenzschrift*ben, a rendszerkülönbségről szóló írásban⁶ – a spekulatív gondolkodás kategóriájának bevezetése, amely elsődlegesen a szellem megismerését az öntudat működésén keresztül megértő gondolkodást jelent. Ennek módszertani értelmezést is ad: egy gondolkodásmód sajátosságává teszi, s egyúttal megnyitja az utat egy másfajta filozófiai gondolkodás számára, amely a későbbi abszolútum megismerését – ekkor azonban inkább még a schellingi abszolút azonosság, a szubjektum-objektum filozófiai megismerését – célozza.

Itt említhetjük meg Schellingnek *A szellem fenomenológiájáról* fentebb már említett kritikáját, miszerint Hegel a schellingi abszolút egységet hangszerelte át abszolút szellemmé. Ehhez a kortárs spinozizmus is jelentős segítséget nyújtott Hegelnek.⁷ Véleményem szerint a spinozai *deus sive natura* (Isten avagy a természet) tétel jegyében alkot egy párt a *Hit és tudás* című tanulmány – amelyben Hegel Kant, Jacobi és Fichte szubjektivitásfilozófiáját bírálja, s a vallást filozófiailag elhelyezi –, valamint a rendszerkülönbségről szóló írás, amely még a természetfilozófiához kötődő schellingi rendszer önállóságát mutatja ki. Nyilvánvalónak tűnik, hogy amennyiben valaki a ter-

⁵ Hegel bevezeti a spekulatív gondolkodás fogalmát, és ebben – mint Hans Friedrich Fulda utal rá (FULDA 2003, 71) – talán Pál apostolnak a korinthusiakhoz intézett első levelére támaszkodik. Pál azok közé az egyházatyák közé tartozik, akiket nem érintett meg a szkepticizmus. Talán ezért is lesz fontos hivatkozási pont Hegel számára, aki feltehetően a korinthusiakhoz írott első levélből kölcsönzi az alapötletet a spekulativitás fogalmának kialakításához: a tükör – speculum – fogalmát használja fel a spekuláció filozófiai fogalmának kialakításához. Videmus nunc per speculum – „most tükör által látunk” – írja Pál az említett első levelében.

⁶ E hegeli mű magyarul is megjelent (HEGEL 2001).

⁷ Spinoza filozófiájának hegeli recepcióját vizsgálva az a jelentős hatás sem elhanyagolható, amit a Spinozáért rajongó Goethe gyakorolt a filozófusra.

mészertfilozófiailag már leírt szubsztancia önmozgását – *mutatis mutandis* – a vallás-filozófia és a szellemfilozófia nyelvén írja le, akkor voltaképpen egyfajta áthangszerelelést végez. A két hegeli mű egymás mellé állítása és egymásra reflektálása tehát azt mutatja, hogy megszületésük időszakában a spinozizmusnak – melynek vitái már az ifjú Schelling és Hegel figyelmét is felkeltették – még mindig jelentős szerepe volt a korszak vitáiban, Schelling és főleg Hegel fejlődésében, sőt – mint látni fogjuk – Schelling kései panasza is voltaképpen ezen alapul. A filozófiai fejlődés, és főleg Hegel fejlődése azonban itt nem állt meg.

A *Hit és tudás*ban felvázolt problémák nagyon sok aspektusa a *Fenomenológia* Felvilágosodás című alfejezetében is feltűnik. Természetesen ez nem véletlen, hiszen a filozófia és a vallás, a tudományos tudás és a hit jelentős konfliktusai éppen ebben a korszakban zajlottak le. A legfontosabb mozzanatok egyike az, hogy a *Hit és tudás* középpontjában a meghatározottság létrejött, illetve a képzelőerő funkciója áll. Hegel joggal veti Kant, Jacobi és Fichte szemére, hogy filozófiájukban teljesen homályban marad, hogy hogyan jön létre egyáltalán a meghatározottság. Ennek problémaköre szerinte szorosan összefügg a képzet szintjével azonosított vallással. A hit, amely – Hegel értelmezése szerint – a képzet szintjén operál, e konstellációban a meghatározottság garanciája lesz. E vonatkozásban jelenik meg a szkepticizmus hatása. Ismeretes, hogy a szkeptikus kritika előtt semmilyen meghatározottság nem szilárd, a kritika nyomán minden meghatározottság viszonylagossá válik: az egyik klasszikus ókori szkeptikus példa szerint a mézet egyes emberek édesnek érzik, de a sárgaságban szenvedő beteg keserűnek érzékeli – és még hosszan ismertethetnénk az antik szkeptikusok példatárának hasonló darabjait. Hegel a szkepticizmus e fegyverét saját ellenfelei ellen fordítja és – bár a filozófiai irányzat nevét nem említi – sorra a szemükre veti, hogy nem dolgozták ki a meghatározottság problémáját, egyben rámutatva, hogy fedezék nélkül maradtak a szkeptikus kritikával szemben. Ez a hegeli eljárás is jól mutatja, hogy az ilyen rejtett felhasználás és bírálat miatt a szkeptikus kritika miért nem kapta meg sokáig a megfelelő méltatást, s ily módon miért nem foglalta el megfelelő helyét a filozófiatörténeti folyamat ábrázolásában. Csupán a XX. század második felében jött létre – Richard Popkin vezetésével – egy olyan, ma is élő filozófiatörténeti kutatási irány, amely a szkepticizmus újkori és legújabb kori történetét állította vizsgálódása középpontjába. Bebizonyosodott, hogy ez a filozófiai irányzat az eddig becsültnél jóval nagyobb hatást gyakorolt más irányzatokra, beleértve a klasszikus német filozófia egyes képviselőit is. Így került sokkal élesebb megvilágításba a szkeptikus Hegel-kortárs, Schulze jelentős kritikai teljesítménye is.⁸

Hegel *Hit és tudás* című tanulmányában a hit mentőövként szolgál: biztosítja az egyedi meghatározottságot. Minthogy minden külső, természeti meghatározottság bizonytalan, ezért a belső, tudati tények biztosította belső meghatározottságokra kerül a hangsúly. A spinozai Isten avagy a természet tétel, amely az objektum-szubsztancia abszolút egységeként bukkan fel a schellingi és hegeli filozófiában, itt ismét menekülési útvonalat kínál a szkeptikus kritika elől, vagy ha úgy tetszik, lehetőséget nyújt a filozófiai áthangszerelésre. A szkeptikus kritikával szemben 1800 és 1806 között Hegel számára a fejlődés szellemfilozófiai oldalának feldolgozása látszott egy új, kevésbé görön-

⁸ Szerencsés módon a hazai kutatási térképen is található olyan, nemzetközileg elismert kutatás, amely a szkepticizmusnak a klasszikus német filozófia kibontakozásában játszott szerepével foglalkozik. Éppen a szkepticizmus e hatásának vizsgálata jelenti *A szellem fenomenológiájával* kapcsolatos kutatások aktualitásának egyik nagyon fontos összetevőjét.

gyös filozófiai útnak. Az új logika kidolgozásának gondolata is e kettősségből pattant ki: amíg ugyanis csak a fichtei Én lenyomataként jött létre a nem-Én, és a hangsúly az Én belső szerkezetének megismerésén volt, a nem-Én, vagyis a természet pedig másodlagos maradt, illetve Schelling a maga természetfilozófiájának keretein belül csak az objektív fejlődési folyamat főbb szakaszait ragadta meg, a szubjektivitás csak másodlagosnak és akcidentálisnak bizonyult. Amikor viszont *A szellem fenomenológiájában* a vallásfilozófiai és szellemfilozófiai oldal kellő gazdagságú kidolgozására is sor került, akkor nyilvánvalóvá vált, hogy a két egyenlő gazdagságú világot egy kibontakozási-fejlődési logika kapcsolja össze, következésképpen az abszolút azonosság vagy a hegeli abszolútum megismerése mindenekelőtt logikai megismerést jelent. A filozófiai áthangszerelés végrehajtása tehát nem mellékesen egy filozófiai logika kidolgozásának szükségletét vetette fel. E belső szükséglet mellett külső ösztönző próbálkozások is voltak: Hegel néhány kortársa kísérletet tett egy új logika megalkotására és e próbálkozások is ösztönözték őt, hogy felvázolja saját elgondolásait. Azáltal, hogy később megtalálta e logika helyét, annak filozófiatörténeti aspektusai jórészt már maguktól kínálkoztak számára.

A KISFENOMENOLÓGIA MINT EGY FILOZÓFIATÖRTÉNETI KORSZAK TARTALMAINAK FOGLALATA

Vizsgáljuk most meg, hogy Hegel a második fenomenológiában hogyan mutatja be a Kant kritikai fordulatától a mintegy 1800-ig terjedő időszakot: „A kanti filozófiát a leghatározottabban úgy lehet tekinteni, hogy a szellemet mint tudatot fogta fel, s egészen csak a szellem fenomenológiájának, nem filozófiájának meghatározásait tartalmazza.” (HEGEL 1968, 199.) Hegel tehát nyomatékosan arra hívja fel a figyelmet, hogy Kant egész filozófiája a szellem fenomenológiájának körébe esik. Fichte filozófiáját annak eredendő szubjektivitása miatt szintén ugyanide sorolja (uo.).⁹ A nevezett filozófusok művei tehát még a szellem fenomenológiájának részét alkotják, vagyis Hegel első fenomenológiájának is a tartalmát képezik, mivel az is rendelkezik ilyen filozófiatörténeti legitimitációt célzó irányultsággal, hiszen a szellem jelenségei között a saját filozófiáját előkészítő filozófiai rendszerek kitüntetett szerepet játszanak. A *Fenomenológia* multifunkcionalitásából adódik (ami jelentős mértékben a szellemfogalom sokrétűségére vezethető vissza), hogy egyszerre ad dióhéjban egy rendszertani bemutatást mint propedeutika, filozófiatörténeti legitimitációt, ismeretelméleti metszetet az öntudat és a szellem szerepéről, valamint ontológiai alapvetést. Hegel ezek után még a kortárs spinozizmust említi meg a hivatkozott szöveghelyen, mint amely e két filozófia felemelkedését és hanyatlását követte. Jelentős pontatlanság azonban, hogy mellőzi a kortárs szkepticizmust.

Mivel Hegel a kanti filozófiát és a szellem fenomenológiáját szorosan összekapcsolta, ezért a szellem fenomenológiáját egy filozófiai korszak tartalmához kötötte, úgy is mint bevezetést, s úgy is mint a szellemfilozófia előtörténetének, szubjektív szellembeli korszakának megjelenését, amelyet azután a szellem igazi megragadásának korszaka követett. Ekképpen mindkét fenomenológiája – *A szellem fenomenológiája* című könyv és az azonos című szövegrész, vagyis a *Kisfenomenológia* – lényegében ennek

⁹ „Ennélfogva e filozófia [ti. a kanti filozófia] helyes értelmének kell tekinteni, hogy Reinhold a *képzelmű képesség* neve alatt mint a *tudatnak* egy elméletét fogta fel. Fichte filozófiájának ugyanez az álláspontja, s a nem-én csak mint az én *tárgya*, csak a *tudatban* van meghatározva; megmarad mint végtelen lökés, azaz mint *magánvaló dolog*.”

a korszaknak és bizonyos mértékig az azt megelőző korszakok leírása. Az a tény, hogy Hegel a *Kisfenomenológiát* a szubjektív szellemben helyezte el, egybevág a *Hit és tudás*ban kifejtett ama álláspontjával, hogy Kant, Fichte és Jacobi filozófiája szubjektivistá – többek között azért, mert nem tud megbirkózni a meghatározottság problémájával. A korszak fontosabb filozófiai tartalmait lefedő fenomenológia ezért szerepel a szubjektív szellemben belül.

A *szellem fenomenológiájának* a kanti filozófiához való kapcsolását alátámasztja az a fentebb idézett elemzésem, amelyben kimutatom, hogy e mű bevezetése alapvetően a kanti filozófiában jártas olvasóknak íródott. Hegel nyilvánvalóan a jénai egyetemen tartott előadásorozatai alkalmával állapította meg, hogy tanítványai többsége rendelkezik a kanti filozófia valamilyen szintű ismeretével. Ennek értelmében *A szellem fenomenológiájának* mint propedeutikának az a feladat jutott, hogy a kanti filozófia formálta gondolkodástól elindulva, annak korlátozottságait felmutatva és leküzdve a hegeli filozófiáig vezesse el az olvasót, s ezáltal valósítsa meg saját programját.

Jelentős elismerés Schelling számára – amit ő sértődöttségét fenntartva egyáltalán nem értékelt –, hogy Hegel korábbi barátjának és munkatársának filozófiáját nem sorolja be az általa a szellem fenomenológiájaként azonosított korszakba. A fenti idézet kifejezéseit használva ez azt is jelenti, hogy az ő filozófiája már a „szellem filozófiájának” részét képezi. Hegel tehát a rendszertani szinten rekonstruálható filozófiatörténeti visszatekintésében Schelling filozófiáját már a fenomenológiát meghaladó fölülttes állásponthez, a szellem filozófiájához kapcsolja, amelyről – mint a lényeg álláspontjáról – visszatekintve egy fenomenológiát mint előtörténetet meg lehetett írni. Röviden: korábbi barátja és munkatársa filozófiáját a maga filozófiája mellé emelte. Ez közvetett elismerése annak, hogy Schelling gondolatai maguk is támpontként szolgáltak a szellem fenomenológiáját felmérni engedő új álláspontjának kialakításához: a szellem filozófiáját ketten hozták létre. Így Hegel – rendszerének szintjén – méltányosan bánt Schellinggel, jóllehet név szerint említve csak a filozófiatörténeti előadásainak vége felé szolgált neki elégtételt, ahol elismeri, hogy fontos előrehaladást tett az azonosságfilozófia területén.

Az előzőekben felvetett problémára, hogy vezetett volna-e rövidebb út ahhoz az állásponthez, hogy az első fenomenológiát, azaz *A szellem fenomenológiáját* történetileg kell értelmezni, egyértelműen igennel válaszolhatunk. Hegelnek a *Kisfenomenológiában* olvasható, Kantra vonatkozó hangsúlyos megállapítását figyelembe véve ugyanis az is nyilvánvalóvá válik, hogy „a szellem fenomenológiája” kifejezés nála egy Kanttól Fichtéig és a kortárs spinozizmusig terjedő korszakot is jelöl – amely megelőzi a szellem igazi filozófiájának, azaz a schellingi azonosságfilozófia és a sajátosan hegeli szellemfilozófia korszakát –, s amelynek leírása értelemszerűen a szellem fenomenológiája elnevezést kapja. Ennélfogva Hegelnél a fenomenológia mint filozófiai diszciplína keletkezéstörténet is. Ebből már látszik, hogy a második fenomenológiának ez a megközelítésmódja az első fenomenológia esetében is jogosult lehet.

Bonyolultabb kép tárul elénk a két fenomenológia viszonyáról, ha a *Kisfenomenológia* felől vizsgáljuk meg Fulda elméletét, miszerint *A szellem fenomenológiája* mögötti tartóváz már az akkori, azaz a jénai logikájában felmutatott kategóriák egymásutánja.¹⁰ Ez a megközelítés egyben azt is sugallja, hogy a *Fenomenológia* a jénai logikát és *A logika tudományában* kifejtett későbbi, érett logikát összekötő vonalon integrálható a később

¹⁰ Hans Friedrich Fulda azon nézetével kapcsolatban, hogy *A szellem fenomenológiája* a jénai logika kategóriái szerint tagolódik lásd FULDA 1973. A hegeli filozófia egészét bemutató, jóval később megjelent könyvében ezt nem említi.

megalkotott hegeli rendszerbe. E két logika között azonban jelentős távolság van, többek között ez magyarázza az első és a második fenomenológia közötti különbségeket, hiszen ez utóbbinak immár a kész rendszer logikai kategóriáihoz kellett illeszkednie. A fentebb kifejtettek értelmében Hegel a szellem filozófiáját kidolgozva talált rá az új logika tényleges funkciójára, a továbbiakban pedig ennek megfelelően folytatta, illetve formálta át e diszciplínán belüli munkálkodását, s vetette el jénai logikájának egyes elemeit. A *Fenomenológia* és a későbbi, erősen filozófiatörténeti háttérű logika között húzódozó számottevő távolság ténye azt is megvilágítja, hogy a kiteljesedett, érett hegeli rendszer részeként a *Kisfenomenológia* filozófiatörténeti spektruma miért van markánsabban megrajzolva, és miért jelentősen szűkebb az első fenomenológia hasonló spektrumához képest. Az első fenomenológia multifunkcionalitása ugyanakkor a szélesebb filozófiatörténeti hivatkozási mező meglétéből is adódik. Mindemellett azonban az első és a második fenomenológia közös vonása, hogy egyaránt a kanti filozófiához mint elrugaszkodási ponthoz kapcsolódnak, amelyet Hegel a fichte-i filozófiával egyetemben csak a tudat filozófiájának, s éppen ezért csak a szellem jelenség-formáinak, a filozófiában megjelenő fenomenológiai alakzatainak tart. Az első fenomenológiában a kanti filozófiára való reflektáltság implicit módon fejeződik ki a mű bevezetésében, míg a másodikban a szerző kifejezetten deklarálja, hogy a kanti filozófia nem jutott el addig, hogy az öntudat filozófiája legyen, ezért tárgyalja a szellem fenomenológiájának körében. A fenomenológiának mint diszciplínának e sajátos filozófiatörténeti funkciója felől nézve válik világossá, hogy Hegel miért nem őrizte meg a *Kisfenomenológiában* *A szellem fenomenológiájának* utolsó – rendszerének legalapvetőbb – részét, a szellemet bemutató részt sem: ezt ugyanis már nem lehetett a szellem szubjektív alakzatai közé beilleszteni.

A szellem fenomenológiájától – amely több, részben egymásnak is ellentmondó funkciót tölt be – elindulva Hegel a *Kisfenomenológiával* egy sokkal redukáltabb, de a filozófiatörténeti fenomenológia fogalmának jobban megfelelő pozícióhoz érkezett el, mert valóban csak azokat a filozófiai tartalmakat vizsgálta, amelyekben saját szellemfilozófiájának közvetlen előzményei, jelenségei először tűntek fel. *A szellem fenomenológiája* a kor filozófiai felbolydulása közepette jelent meg, s Hegel azokra a filozófiákra reagált benne, amelyeket az aktuálisan működő szellem még nem adekvát, csak felszíni kifejezéseinek vélt, azokat írta le előzményeikkel együtt: miközben a kortárs filozófiai elméleteket magyarázta és bírálta, a saját filozófiáját alkotta meg és fejtette ki. A *Kisfenomenológia* ehhez képest már a visszaemlékezés műve, amelynek filozófiatörténeti vonatkoztatási korszakától mind saját filozófiáját, mind Schellingét világosan elhatárolta.

IRODALOM

- FISCHER, Kuno 1911. *Hegels Leben, Werke und Lehre*. Heidelberg: Winter.
- FULDA, Hans Friedrich 1973. Zur Logik der Phenomenologie von 1807. In Iring Fetscher (szerk.): *Hegel in der Sicht der neueren Forschung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- FULDA, Hans Friedrich 2003. *Georg Friedrich Wilhelm Hegel*. München: Verlag C. H. Beck.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich 1968. *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. Harmadik rész. A szellem filozófiája*. Budapest: Akadémiai.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich 1979. *A szellem fenomenológiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich 2001. *Hit és tudás*. Budapest: Osiris – Gond–Cura Alapítvány.
- NICOLIN, Günther (szerk.) 1971. *Hegel in Berichten seiner Zeitgenossen*. Berlin: Akademie.
- PÖGGELER, Otto 1973. *Hegels Idee einer Phänomenologie des Geistes*. Freiburg – München: Verlag Karl Alber
- SZÍVÓS Mihály 1996. Zur Genese der Hegelschen Kategorie „für-uns-Sein“. Die Probleme der Narration und der Fokalisation in der Einführung der *Phänomenologie des Geistes* Hegels. *Lingua ac Communitas* 6, 17–22.